

TEISINĖS VALSTYBĖS IDĖJA IR UKRAINA (ISTORINĖ, KULTŪRINĖ PATIRTIS)

Doc. dr. Oleksandr Nikolajevič Litvinov

Lugansko vidaus reikalų institutas, K. Markso g. 4, gyvenvietė Jubilejnų,
348902 Luganskas, Ukraina
Telefonas(faksas) 810 380 642 553 200

Pateikta 2000 m. rugsėjo 21 d.

Parengta spausdinti 2000 m. gruodžio 15 d.

*Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedros vedėjas doc. dr. A. Vaišvila
ir šio fakulteto Tarptautinės teisės ir Europos Sąjungos teisės katedros vedėjas doc. dr. S. Katuoka*

S a n t r a u k a

Straipsnyje aptariama teisinės valstybės idėjos raida pradedant antika, viduramžiais, Renesansu ir baigiant Naujaisiais amžiais. Ši idėja antikoje siejama su Aristotelio bandymu skirstyti valstybės formas į „teisingas“ ir „neteisingas“, pagrindiniu valstybės santvarkos teisingumo kriterijumi laikant valstybės orientaciją į visų piliečių gerovę. Viduramžiais šia linkme eita pasaulietinei valdžiai laisvinantis iš bažnytinės, o Renesanso laikotarpiu – propaguojant liberalizmo ideologiją: tautos ir valstybės santykiai grindžiami sutartimi, presumuojant sutarties dalyvių lygiateisiškumą, asmens autonomiškumą, individualią baudžiamąją atsakomybę, religijų toleranciją. Naujaisiais amžiais šias idėjas plėtojo Dž. Lokas, I. Kantas ir kiti. Ypač svarbiu įvykiu teisinės valstybės idėjos radai laikomas visų visuomenės narių teisinės lygybės, neatsižvelgiant į jų socialinę padėtį visuomenėje, pripažinimas. Ši idėjinė Vakarų orientacija vėliau įvardijama „teisinės valstybės“ terminu. Ji įtvirtinta ir Ukrainos Konstitucijoje. Jos 1–ame straipsnyje sakoma, kad Ukraina yra socialinė teisinė valstybė. Ši nuostata straipsnyje vertinama labiau kaip ideologinė nei teisinė.

Teisinės valstybės požiūriu aptariama Ukrainos valstybingumo raida, pabrėžiant, kad teisės ir valstybės sąjunga neturi istorinės atramos Ukrainos valstybingumo istorijoje. Tai viena kultūrinių, psichologinių priežasčių, komplikuojančių teisinės valstybės kūrimą nūdienos Ukrainoje. Be to, pabrėžiama, jog nekritiškas Vakarų valstybės modelio, sukurto kitoje socialinėje kultūrinėje aplinkoje, perėmimas gali sukelti visai kitus, nenumatytus ir nepageidautinus padarinius toje šalyje, kurios istorinė patirtis iki tol formavosi kitokia linkme. Teisinės valstybės ir atviros visuomenės idealai neatitinka šalies kultūrinės istorinės patirties, kuri iki šiol rėmėsi hierarchiškai struktūrizuotos visuomenės tradicija. Laisvės sąvokos vartojimas, jos atitinkamai nederinant su atsakomybės sąvoka, labiau skatina destruktines nei kuriamąsias tendencijas. Daroma išvada, kad teisinės valstybės koncepcija Ukrainoje kol kas gali būti priimama ne kaip praktinės veiklos, o kaip teisinio švietimo valstybinė programa.

Teisinės valstybės idėjos raidos kelias, kaip žinome, gana ilgas ir nelengvas. Svarbiausioji antikinės filosofijos saiko sąvoka valdžios atžvilgiu buvo siejama su teisine galimybe apriboti valdžios galias polio, piliečių atžvilgiu. Aristotelio filosofijoje ši idėja reiškėsi teisingų ir neteisingų valstybės formų skyrimu. Beje, pagrindiniu tinkamo valstybės sutvarkymo

kriterijumi buvo laikoma valdžios pareiga garantuoti visų, o ne vien tik savo gerovę. Romėnai, remdamiesi graikų filosofijos idėjomis, sukūrė gana išplėtotą nuosavybės apsaugos aparatą mums žinomą romėnų teisės vardu. Viduramžiais pasaulietinės ir bažnytinės valdžios priešprieša taip pat turėjo reikšmės teisinio valstybingumo raidai.

Kitas labai svarbus veiksnys, formuojantis europietiška teisei sąmonei, buvo nuostata tautos (gyventojų) ir valdžios santykius (nacionalinio suvereniteto idėja) grįsti sutartimi. Ji paprastai traktuojama kaip besiformuojančių buržuazinių santykių padarinys ir išraiška; nustačius susitariančių šalių lygiateisiškumą, ji tapo ir teisinė. Jos tolesnė konkretizacija – idėja apie asmens autonomiją, jo teises ir laisves. Ši idėja turi galias istorines ištakas: pradedant stoikais, ypač didelę reikšmę teikusiais dvasios laisvei net esant kūno nelaisvei, Renesanso epochos individualizmu (kol kas tik menininkų, kūrybiškų asmenybių) ir baigiant Reformacijos laikotarpio individualios atsakomybės idėja, Dž. Loko plėtotais tikybės tolerancijos tyrimais ir galiausiai – šių dienų žmogaus teisių apsaugos idėjomis [1, p. 190].

Kalbėdami apie Vakarų Europos viduramžius, turime pripažinti, kad jau tuo metu formavosi atitinkama teisinės valstybės teisinė sąmonė. Pasak H. Bermano, teisė buvusi viso Vakarų mokslo prototipu bendriausia prasme [2, p. 153–164].

Visos šios trumpai paminėtos teisinės idėjos, siekiant įtvirtinti žmonių santykiuose pusiausvyrą bei lygiateisiškumą, vėliau ir buvo įvardytos teisinės valstybės terminu. Tokios valstybės idėja pirmiausia išreiškė buržuazinį socialinių santykių reguliavimo idealą, užtikrinantį asmens laisvę, įvairių veiklos rūšių laisvę, taip pat galimybę laisvai disponuoti savo darbo (veiklos) rezultatais. Savotiška teisinės valstybės idėjos raidos kulminacija tapo pripažinimas, kad kiekvieno individo teisės yra lygios kito asmens tokioms pat teisėms neatsižvelgiant į tai, kokiai socialinės hierarchijos pakopai jis priklauso. Šiam principui privalėjo paklusi ir visos korporacijos, taip pat valstybė. Todėl jis tapo savotišku teisės ir teisinių santykių sampratos „Koperniko perversmu“ [3, p. 411].

Šitoks socialinių santykių reguliavimas ir valstybės organizavimas užtikrino spartų valstybių demokratėjimą ir žmogaus verto gyvenimo pažangą. Tai didino tokios valstybinės organizacijos veiklos formų ir būdų patrauklumą. Todėl suprantama, kodėl dauguma posovietinės (arba plačiau – pokomunistinės) erdvės šalių pasirinko būtent šią vertybių sistemą kaip orientyrą, kaip vienintelį savo valstybių raidos idealą, jį paskelbdamos net konstituciniu principu. Ukrainos Konstitucijos 1 straipsnyje teigiama, kad Ukraina yra socialinė teisinė valstybė [4, p. 3]. Suprantama, tai daugiau politinė deklaracija nei teisinė nuostata. Nepaisant to, daliai šalių, kuriose atitinkamos kultūrinės–istorinės tradicijos, ši orientacija į vakarietišką teisinės valstybės idealą visiškai natūrali. Tačiau kalbant apie Rytų kultūrinės tradicijos šalis arba apie šalis ir tautas, kurių istorinė raida per daugelį amžių vyko Vakarų ir Rytų sankirtoje (o Ukrainos atveju – tai netgi Pietų ir Šiaurės sankirta, stepių ir miško riba), orientacija vien tik į Vakarų modelį šiandien didžia dalimi atrodo utopiška, nes teisinės valstybės orientaciją besirenkančių šalių šiuolaikinė būklė daugiausia yra nulemta jų praeities, jų kultūrinės–istorinės specifikos.

Kaip tikslas, ir garbingas tikslas, tokia nuostata gali būti priimta, nes visų pastangų „atskaitos tašku“ paskelbiamas žmogus. Todėl humanistinė tokio tipo valstybės esmė akivaizdi, bet vis dėlto nekritiškai perkėlus jau esančias, bet kitame „sociokultūriniame kūne“ susiformavusias normas bei vertybes į kitą istorinį, kultūrinį kontekstą, rezultatai būna net visiškai priešingi nei laukiama. Ir tai šiandien aiškiai matoma. Pavyzdžiui, laisvės samprata, priimta nesiejant jos su atitinkamos atsakomybės samprata, iš karto Rytų tradicijos šalyse atpalaidavo ne kuriantį, kaip buvo laukta, o griauinantį pradą. Tai rodo, jog būtina kultūrinės–istorinė padėties analizė, kuri kur kas tiksliau atskleistų šių pasiryžimų įgyvendinimo galimybes: pirmiausia išsiaiškinti, ar perimamos tam tikros kitų šalių gyvenimo organizavimo formos yra tinkamos kitokios kultūrinės–istorinės patirties tautoms? Ukrainai svarbu suvokti daugeliu atveju kitokius, dažnai visiškai priešingus kultūrinės, istorinės raidos aspektus. Tai siejama su Rytų arialo kultūros poveikiu Ukrainai ir su tuo faktu, kad Ukraina atsiduria Rytų ir Vakarų, Šiaurės ir Pietų kultūrų sandūroje. Išplėtotų filosofinių doktrinų nebuvimas bei epizodinis europietiško mokslo skverbimasis į Ukrainos kultūrą, beje, dažniausiai per antrinius, bizantiškus, religinio pobūdžio šaltinius, reiškia, kad žmonių tarpusavio santykių reguliavimo

sirtyje viskas buvo ir, galima sakyti, liko labai paprasta, supaprastinta, o tiksliau, primityvu; visi mūsų įvykiai visada turi žinomą rytietišką atspalvį.

Kitaip tariant, istoriškai susiklostę pagoniški įvaizdžiai ir tikėjimai buvo papildomi rytietiškais krikščioniškais bei Didžiosios (dar vadinamos Laukinės) stepės fragmentais. Tai reiškia, kad mes kalbame apie teisinių mechanizmų, kurie remtųsi valdžia, organizuojama ir veikiančia vadovaujantis racionaliais saiko, visų gerovės paisymo principais, nebuvimą, apie nebuvimą viena kitai oponuojančių bažnytinės ir pasaulietinės valdžių. Bažnytinė valdžia bei religinė mintis, užėmusios garbingą vienijančio prado vietą valstybingo formavimosi pradžioje, vis dėlto buvo visiškai pavaldžios kunigaikščių valdžiai (kas, beje, absoliučiai atitiko bizantiškąją dvasią), kurios pagrindinis teisinis argumentas – kalavijas. Šioje tradicijoje nerandame laisvės ir individualizmo, tėra tik savivalė ir kolektyvinis afektas.

Jaroslavlio Išmintingojo „Russkaja pravda“ gali būti vertinama kaip tokios politinės valios ir politinės kultūros normatyvistinė išraiška, perdirbta į teisinį dokumentą – Lietuvos Statutus, kuriais vadovaujantis kelis šimtmečius buvo „teisiamą“ ukrainiečių tauta. Papildysime tik tuo, kad lietuviškasis laikotarpis Ukrainos istorijoje (Ukrainos žemių įtraukimas į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę XIV–XVI a.) turi ypatingą reikšmę, ir netgi bandoma jį interpretuoti kaip didesnę Kijevo Rusios valstybingumo paveldą nei maskvietiškąjį [5].

Kartais Zaporožės Sečios organizavimas yra pateikiamas kaip Ukrainos valstybingumo pagrindas. Tačiau jos organizavimo principai didele dalimi buvo kariniai, o ne politiniai, aiškiai vyraujant flibustjerinei dvasiai, nors ir gana savotiškai. Ukrainiečių tautos drama, pasireiškusi normalių tarpusavio santykių tarp visuomenės ir valstybės valdžios nebuvimu, daugiausia buvo nulemta savo valstybės neturėjimo. Iš čia, ko gero, ir tas griovimo, o ne kūrimo patosas, ypač suklestėjęs esant Ukrainai Žečpospolitos sudėtyje. Šiandien manoma, kad šis „socialinis ir nacionalinis engimas, kylantis iš šios svetimos valstybės, sudarė sąlygas formuoti tam specifiniam, archaiškam, voliuntaristiniam ukrainiečių mentalitetui, kurio ištakose buvo nepasitikėjimas ir priešiškus valstybinei valdžiai kaip svetimųjų valdžiai. Šis mentalitetas kaip tik ir neleido įsivertinti Ukrainos kazokų valstybei, kuri nuolat buvo griauinama vidinių politinių intrigų kovojant dėl valdžios ir prieš valdžią“ [8, p. 594]. Nesugebėjimas susitelkti kokiam nors vienam bendram tikslui, išskyrus kovą su bendru priešu, kuriuo neretai buvo ir valstybinė valdžia, galima sakyti, ir išreiškia tą saviorganizacijos stygių, apibūdinantį ukrainiečių gyvenimo būdą, eksploatuotą šimtmečiais.

Dargi idealizuotai pateikiamas Ukrainos istorinis kelias yra gana tolimas nuo tų liberalizmo principų, kurie apibūdina teisinę valstybę. Jeigu dar prisimintume tarybinį laikotarpį ir tuos žiaurios būdus, kuriais valstybė slopino tautos valią ir laisvės raiškos bandymus, tai kalbėti apie įtvirtinimą ukrainiečių sąmonėje atviros demokratinės visuomenės ir teisinės valstybės idėjų mažiausiai yra per anksti. Kol kas tai utopija. Teisinė sąmonė, jeigu ją laikytume teisinių vertybių išraiška, yra visos tautos kultūrinės patirties rezultatas. Kalbėdami apie Ukrainą, mes turime konstatuoti mums nemalonų faktą – skelbiami tikslai nesutampa su konkrečia istorine tautos patirtimi, kurioje orientyrai visada buvo hierarchiškai organizuotos visuomenės ir paternalistinės feodalinio tipo valstybės idealai.

Kita vertus, valstybės požiūris į asmenį taip pat nereikalingas komentary, nes šis klausimas Ukrainoje niekada nebuvo laikomas svarbiu. Šiuolaikinė Ukrainos valstybė taip pat nėra išimtis, jeigu apie tai spręstume iš realių valdžios veiksmų, o ne iš lozungų ir valstybės vadovų pareiškimų. Todėl šiuolaikinio Ukrainos valstybės organizavimo apibūdinamas kaip kleptokratija nebus kažkas nesuprantama, nors ir skambėtų įžeidžiamai [6, p. 165–170].

Remiantis tuo, kas pasakyta, galima teigti, kad teisinės valstybės idėja Ukrainoje, nepaisant deklaratyvaus prisirišimo prie jos, susiduria su tokiu istoriniu, kultūriniu ir socialiniu politiniu kontekstu, kuris faktiškai atmeta šią idėją, priimdamas išorinę jos formą ir didele dalimi ignoruodamas jos turinį. Tačiau šią išvadą nebūtina priimti kaip pabrėžtinai pesimistinę, nes Ukraina nėra vienintelė patekusi į tokią padėtį ir yra ne paskutinė tokių valstybių gretose. Padėtį gali pagerinti pirmiausia valstybinė teisinio švietimo ir ugdymo programa, vykdoma sistemingai ir nuolat. Toks viršklasinis, viršnacionalinis, virškonfesinis reiškinys kaip teisė, įkūnijantis aukščiausius žmonijos dvasios laimėjimus, gali tapti būtina vienijančia idėja, svarbiausiu Ukrainos valstybę kuriančiu veiksmu. Teisinio švietimo ir ugdymo idėja – ne-

nauja. Jau G. Hégelis savo „Teisės filosofijoje“ rašė apie švietimą kaip apie aukščiausio išsilaisvinimo pastangą ir perėjimą nuo gamtinės sferos prie dvasinės [7, p. 232–233]. Prie tokios išvados prieina ir nūdienos autoriai, tiriantys demokratinės teisinės valstybės kūrimo problemas, visa tai vadindami pusiau užmirštu Senovės Graikijos terminu *paidei*: tik per individų ugdymą demokratijai įmanoma sukurti demokratinę visuomenę ir teisinę valstybę [8, p. 229–230].

Išvados

1. Straipsnyje trumpai aptariama teisinės valstybės idėja, jos raida Vakarų Europos ir Ukrainos istorijoje.
2. Antikoje teisinės valstybės idėja nebuvo išplėtotą ir reiškėsi kaip saiko idėja, kaip Aristotelio valstybės santvarkų skirstymas į „teisingas“ ir „neteisingas“. Tokio skirstymo kriterijumi laikyta visų visuomenės narių gerovė. Viduramžiais ši idėja reiškėsi kaip pasaulietinės valdžios atskyrimas nuo bažnytinės, Renesanso laikais ir Naujaisiais amžiais – kaip liberalizmo ideologija (piliečių ir valdžios santykiai grindžiami sutartimi, skelbiamas asmens autonomiškumas, religijų tolerancija ir kt.).
3. Ypač didelės reikšmės formuojantis teisinės valstybės koncepcijai turėjo visų visuomenės narių, neatsižvelgiant į jų socialinę padėtį visuomenėje, pripažinimas lygiateisiais piliečiais. Visi šie pavieniai istorijos judėjimai teisės link XIX amžiaus pradžioje buvo įvardyti vienu pavadinimu – „teisinė valstybė“.
4. Po 1990 m. prie šios idėjinės orientacijos prisijungė ir jauna Ukrainos valstybė, pasiryžusi priimti teisinio valstybingumo vertybes.
5. Teisės ir valstybės „sąjunga“ Ukrainos valstybingumo istorijoje kol kas neturi istorinių šaknų, ir tai laikoma viena iš psichologinių, kultūrinių kliūčių teisinės valstybės idėjai tapti politine realybe. Kartu pažymima, kad nekritiškas Vakarų valstybių teisinės valstybės idėjos perėmimas gali sukelti nepageidautinus padarinius toje šalyje, kurioje valstybingumo raida iki tol plėtojosi kita linkme: valstybė Ukrainoje visą laiką funkcionavo remdamasi hierarchiškai struktūrizuota visuomene. Todėl naudojimasis laisve be atitinkamos atsakomybės pojūčio atpalaiduoja greičiau destruktivius, nei kuriančius visuomenės pradus.
6. Autorius daro bendrą išvadą, kad teisinės valstybės koncepcija Ukrainoje kol kas tegali pretenduoti į valstybinę teisinio švietimo programą. Nuo jos turėtų prasidėti realus Ukrainos judėjimas teisės link.

LITERATŪRA

1. **Habermas J.** Zur Legitimation durch Menschenrechte. *Cognito humana – Dynamik des Wissens und der Werte: Vorträge und Kolloquien / XVII Deutscher Kongress für Philosophie*, Leipzig, 23–27 September 1996. – Berlin, Akad. Verl., 1997.
2. **Berman H. J.** *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. – Harvard University Press, 1983.
3. **Соловьев Э. Ю.** *Личность и право / Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас: Очерки по истории философии и культуры*. – Москва, 1991.
4. **Конституція України**. – Київ, 1996.
5. См. соответствующие главы: **Subtelny O.** *Ukraine: A History*. – University of Toronto Press, 1988. Рус. перевод: Субтельный, Орест. *Украина: История*. – Киев, 1994.; см. также: **Грушевский М.** *Иллюстрированная история Украины*. – Киев, 1996.
6. **Мейс Дж.** *Українська клептократія // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*. – Київ, 1995.
7. **Гегель Г. В. Ф.** *Философия права*. – Москва, 1990.
8. **Castoriadis C.** *La Montée de L'Insignificance*. – Editions du Seuil, 1996.

The Idea of a Law-based State and Ukraine (a historical, cultural Experience)

Dr., Assoc. prof. O. N. Litvinov

Institute for internal affairs of Lugansk, Ukraine

SUMMARY

The article deals with the problems of the evolution of the idea of a law-based state during the antiquity, the Middle Ages, the Renaissance and the New Ages. In the antiquity this idea was bound up with the Aristotle's attempt to separate the „just and unjust“ state forms while taking the state's orientation on the welfare of all citizens as the main criterion of the justice of the state system. In the Middle Ages this direction of the idea was developed while the temporal power was emancipating from the Church, and in the time of the Renaissance – while propagating the liberal ideology: relation between the nation and the state was based on the agreement presuming the equality of the parties of contract, the autonomy of an individual, the individual criminal responsibility, the tolerance of religion. In the New Ages these ideas were developed by J. Locke, I. Kant and etc. The recognition of the legal equality of all members of the society independently from their social position had a large significance for the evolution of the idea of a law-based state. Later this whole ideological West orientation was described by „the law-based state“ term. It is also consolidated in the Constitution of Ukraine, which 1 article establishes that Ukraine is the social law-based state. This statement is valued more in the ideological than legal aspect in the article.

The evolution of the self-dependence of the Ukrainian state system is analysed from the point of a law-based state emphasizing that „the union“ of the law and the state has no historical support in the history of the self-dependence of the Ukrainian state system. It is one of the cultural, psychologic reasons which complicates the creation of the law-based state in Ukraine at present. Besides, it is emphasized that the uncritical reception of the model of the Western state, which was created in the different sociocultural environment, can cause the other and undesirable consequences in that country, which historical experience was developed in the other direction. The ideals of a law-based state and open society don't correspond with such cultural, historical experience of the state which was based on the tradition of the hierarchic structure of the society. The exploitation of the concept of the liberty, while not corresponding with the concept of the responsibility, stimulates more destructive than creative tendencies. The general conclusion is done that the conception of the law-based state in Ukraine can be accepted so far not as the programme of the practical activity, but only as the programme of the state legal education.

